

Fran Zwitter

VZROKI IN POSLEDICE AVSTRIJSKO-OGRSKEGA SPORAZUMA*

Za razumevanje bistva dualizma so analize zakonov, ki so leta 1867 uredili odnose med obema polovicama monarhije in oblikovali načela ustavne ureditve v Cislitvaniji in na Ogrskem, prav tako pa tudi zgodovinska raziskavanja o neposrednem postanku teh zakonov zelo velikega pomena, vendar pa vse to ne zadostuje. Potrebno je študirati ves ta sistem, ki je bil ustvarjen tedaj in je živel do razpada Avstro-Ogrske, v okviru osnovnih problemov habsburške monarhije v XIX. stoletju. Louis Eisenmann je pisal svoje delo o tem sporazumu, ki ima še danes neko določeno vrednost, na podlagi analize politične zgodovine Avstrije v XIX. stoletju, ki jo je študiral po virih in literaturi v nemškem, češkem in madžarskem jeziku.¹ Prav tako poskuša obsežno delo Josefa Redlicha, ki je bilo objavljeno po razpadu monarhije in je uporabljalo tudi arhivske vire, ki so postali dostopni šele po letu 1918, pojasniti sporazum s pomočjo študija celote problemov monarhije, predvsem v dobi med leti 1848 in 1867; to delo je ostalo nedokončano, ker tretji del, ki bi moral obravnavati dobo po letu 1867, ni nikdar izšel.² Pozneje objavljenih sintetičnih del in študij o posameznih vprašanjih je toliko, da jih v okviru tega poročila ni mogoče niti omeniti.³ Jasno je, da to poročilo ne more izčrpno obdelati tematike take vrste; treba se je omejiti na nekaj vprašanj, ki se mi zde bistvena.

Problemi dualizma imajo deloma zelo globoke historične korenine. Začetki habsburške velesile v podonavskih pokrajinah segajo nazaj v leto 1526; odtlej obstoje problemi položaja Češke in Ogrske v okviru te velesile. A tudi zgodovinar, ki ima pred očmi le vprašanja postanka

* Referat 28. avgusta 1967 na kongresu o avstrijsko-ogrskem sporazumu (Bratislava, 27. VIII. do 1. IX. 1967). Referat bo objavljen v francoskem originalu v publikaciji kongresa, v slovaškem prevodu pa v reviji Historický časopis, 1968, št. 1, Bratislava.

¹ L. Eisenmann, *Le compromis austro-hongrois de 1867, étude sur le dualisme*, Paris 1904.

² J. Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem, I-II*, Leipzig 1920—1926. Dobo po 1867 obravnava isti avtor le sumarno v svoji biografiji Kaiser Franz Joseph von Österreich, Berlin 1928.

³ Prim. R. A. Kann, *The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918, I-II*, New York 1950; ponatis New York 1964; nova nemška izdaja tega dela *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, I-II*, Graz-Köln 1964. Kar se tiče dokumentacije tega referata, moram opozoriti na bolj izčrpen prikaz in na bibliografijo v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1964 (nekoliko razširjena slovenska izdaja knjige *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des*

dualizma v pravem pomenu besede, mora študirati vsaj razdobje približno med leti 1860 in 1871. Zgodovinarji se strinjajo glede začetka tega razdobja; to so poraz v vojni leta 1859 in njegove posledice v zunanji politiki, ter razširjeni državni svet in oktobrska diploma, s katerimi se začenja doba kriz v notranji politiki monarhije. Zgodovinarji pa manj upoštevajo dejstvo, da z odločitvami leta 1867 niso bila še urejena vsa bistvena vprašanja, in predvsem dejstvo, da sodobniki in celo dvor ne gledajo na te odločitve kot na sistem, ki bi bil trajen. V Avstriji pomeni Hohenwartov režim leta 1871 začetek akcije za revizijo decembrske ustave iz leta 1867, revizijo, ki gre precej daleč; šele po padcu Hohenwartove vlade, ki so ga povzročili pritisk nemško-avstrijskih liberalcev in Andrásyja ter diskretne grožnje Nemčije, se je v Cislitvaniji ustalil sistem, ki ga je uvedla decembrska ustava.⁴

V vzhodni polovici monarhije je bila Vojvodina kot posebna pokrajina ukinjena leta 1860 in Transilvanija leta 1865, toda Hrvatska ni bila zastopana pri pogajanjih za avstrijsko-ogrski sporazum leta 1867; pritisku novega bana Raucha se je posrečilo ustvariti v saboru unionistično večino, ki je sklenila ogrsko-hrvatsko pogodbo leta 1868; toda opozicija na Hrvatskem traja dalje, leta 1871 mora Rauch odstopiti in večina novega sabora ne priznava legalnosti nagodbe iz leta 1868; šele v času splošnega političnega položaja v monarhiji, kakršen je nastal po padcu Hohenwartove vlade, je pri večini sabora prevladal oportunizem in leta 1873 je prišlo do sporazuma z Ogrsko na podlagi zelo skromne revizije prve nagodbe iz leta 1868. Pri vprašanju ukinitve Vojne krajine so interesi avstrijske vojske v sporu s politiko nove ogrske vlade, ki se boji, da bi prišlo znova do položaja, kakršen je bil leta 1848/49; obstoj te pokrajine z oboroženim prebivalstvom igra pa istočasno vlogo tudi v jugoslovanskih načrtih tega časa; šele 13. avgusta 1869 se je Andrásyju posrečilo doseči načelno odločitev o ukinitvi Vojne krajine; vendar pa je bilo to vprašanje ponovno v diskusiji leta 1870 in 1871; ko pa je

Habsbourg, Beograd 1960, ki sem jo napisal v sodelovanju z J. Šidakom in V. Bogdanovom in ki je obsežnejša formulacija referata z istim naslovom na mednarodnem kongresu historičnih ved v Stockholmu istega leta). V zadnjih letih je bilo več mednarodnih konferenc historikov o problemih habsburške monarhije, npr. v Pragi leta 1955 (publikacija *Otázky vývoje kapitalismu v českých zemích v Rakousku-Uhersku do roku 1918*, Praha 1957), v Budimpešti leta 1958 (publikacija *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest 1961), v Budimpešti leta 1964 (specialno za dobo 1900 do 1918; publikacije: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918*, Berlin 1965; *Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918, Bucarest 1965; *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Budapest 1966; publikacija prispevkov romunskih historikov *La désagrégation de la monarchie austro-hongroise 1900—1918*, Bucarest 1965) in v Bloomingtonu, Indiana, ZDA, v letu 1966 (specialno o nacionalnih problemih; predvidena publikacija v treh zvezkih letnika revije *Austrian History Yearbook*, III, Houston, Texas, 1967, od katerih sta dva zvezka že izšla).

⁴ Da bi bil bolj kratek, uporabljam v tem referatu za zahodno polovico monarhije izraza Avstrija in Cislitvanija; uradno ime je bilo do leta 1915 »v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele«.

bilo odločeno v istem smislu, je ukinjanje Vojne krajine v praksi trajalo do leta 1881.⁵ Glede ogrskega zakona o narodnostih iz leta 1868, ki ni bil v praksi nikdar izveden, se je pogosto poudarjalo, da njegove koncepcije narodnostim pojasnjuje dejstvo, da obstoj dualizma tedaj še ni bil zagotovljen. Leto 1867 pa predvsem ni začetek nove dobe v zunanji politiki monarhije. Trditev, da se z notranjo politiko dualizma sklada nova zunanja politika, ki je opustila vsako misel priboriti si znova v Nemčiji in Italiji izgubljene položaje, ki usmerja avstro-ogrsko ekspanzijo na Balkan in ki sloni na zavezništvu Avstro-Ogrske z Nemčijo, je zelo točna kot celoten pogled na politiko monarhije v zadnjem polstoletju njenega obstoja. Ta trditev pa ne velja za prva leta dualizma in to ni bil motiv za tiste, ki so dualizem ustvarili, vsaj za Franca Jožefa in za Beusta ne. Dvor in vojaški krogi so se po letu 1866 bavili z načrti revanšne vojne proti Prusiji, Beust je zaradi tega postal minister in avstrijsko-ogrski sporazum je bil v okviru teh načrtov v prvi vrsti začasen ukrep, ki naj pomiri Madžare. Ta dejstva so znana, toda zgodovinarji ne upoštevajo dovolj, da načrti revanšne vojne niso ostali tajnost in da ima ves ta problem pomen tudi za notranjo politiko monarhije med leti 1866 in 1870. Šele po nemških zmagah leta 1870 so bili načrti revanšne vojne proti Prusiji za vedno opuščeni. Bismarck pa še vedno ne zaupa Beustu, čeprav je ta v zadnjem letu svojega ministrovanja spremenil svojo politiko, in spričo silovite moči Nemčije v letu 1871 je padeč Beusta — kakor tudi Hohenwarta — pri koncu tega leta povsem logičen. Beustov naslednik Andrassy ni pristaš tradicionalne politike Avstrije v Nemčiji, zanimajo ga predvsem balkanska vprašanja, on uživa Bismarckovo zaupanje in tako pride do nove zunanje politike, ki je privedla leta 1879 do zavezništva z Nemčijo. Šele nekako od konca leta 1871 smemo torej govoriti o stabilizaciji dualizma v notranji politiki in o temu ustrezni zunanji politiki monarhije.

Doba med leti 1860 in 1871 ni začetek nove epohe v zgodovini tega dela Evrope. Vsa vprašanja, ki so aktualna tedaj, imajo svojo dolgo predzgodovino in so postala žgoče aktualna že v času revolucije 1848: Ta revolucija pomeni konec fevdalnega sistema, prvo uvajanje parlamentarizma in začetek žgoče aktualnosti nacionalnih vprašanj, bodisi v smislu reorganizacije, bodisi v smislu razpada monarhije. V zgodovini bojov zaradi teh političnih in nacionalnih vprašanj, ki traja do razpada monarhije leta 1918, je doba oblikovanja dualizma med leti 1860 in 1871 samo ena od etap. Kdor hoče razumeti to etapo, jo mora primerjati s prejšnjo in s kasnejšo zgodovino, predvsem pa z revolucijo leta 1848/49.

Splošni vtis razdobja 1848/49 je vtis demokratične revolucije, ki seveda še ni pod vplivom socializma. Iz celote vseh sprememb v razdobju med leti 1860 in 1871 pa dobimo vtis zelo zmernega liberalizma. V letih 1848/49 je prišlo do revolucij in državljanskih vojn. Spremembe v desetletju oblikovanja dualizma niso rezultat dobre volje tistih, ki so imeli

⁵ E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, I, Stuttgart 1910, str. 393—412. V. V. Vučković, Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici, Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka 9, Novi Sad 1954.

v svojih rokah oblast, one so posledica dveh izgubljenih vojn, stalne napetosti v meddržavnih odnosih, krize financ po letu 1859, kjer je država pod pritiskom velikega kapitala; računa se z možnostjo madžarske revolucije in tudi z nezadovoljstvom v jugoslovanskih pokrajinah (Vojna krajina); vendar pa do revolucije ni prišlo. Leta 1848 predstavlja dunajska demokracija, ki se opira na obrtnike, delavce in študente, in ki jo vodi nekaj intelektualcev, veliko silo. Po letu 1860 njene tradicije niso mrtve; k temu vprašanju se bomo morali še vrniti; vendar pa te tradicije nimajo moči, ki bi jo mogli primerjati z močjo leta 1848, in one nimajo prav nikakega vpliva na politične odločitve te dobe. Pri Čehih je treba v letu 1848/49 razlikovati med liberalno in radikalno strujo; po letu 1860 postanejo staročehi dediči liberalcev in mladočehi dediči radikalcev; potrebno bi bilo pa raziskati, če ni bil vpliv mladočehov v češki politiki v začetku manjši kakor pa vpliv radikalcev v letu 1848. Pri Poljaki v Galiciji v začetku revolucije 1848/49 prevladujejo demokrati, vendar pa obstoji tudi že aristokratska stranka; obe stranki se borita med seboj tudi po letu 1860, toda končno v politiki galiških Poljakov prevlada stranka plemstva. Kar se tiče volilnega sistema, je bila na Ogrskem že leta 1848 uvedena zelo omejena volilna pravica z direktnim in javnim glasovanjem; ta volilni sistem, po katerem ima približno 6 % prebivalstva volilno pravico za poslansko zbornico, ostane v veljavi brez bistvenih sprememb do leta 1918 in predstavlja skupaj z obstojem magnatske zbornice in svetov komitatov, pri katerih so polovica članov virilisti (osebe, ki plačujejo največ davkov in so zato avtomatično člani svetov) in polovica člani, ki so izvoljeni na podlagi prav tako omejene volilne pravice, zelo bistveno značilnost, ki nam pojasnjuje socialni in nacionalni režim na Ogrskem v vsem tem razdobju. V nasprotju s tem se pa volilni sistem v Avstriji leta 1848/49 zelo razlikuje od volilnega sistema v poznejši dobi. Avstrijski parlament obstoji tedaj samo iz poslanske zbornice; za volitve v ta parlament (v avstrijskih deželah, ki pripadajo Nemški zvezi, pa tudi za frankfurtski parlament) je volilna pravica enaka, ni pa splošna, ker imajo volilno pravico samo »samostojne« osebe (praktično to pomeni, da je nimajo mezdni delavci itd., tako da je število volilnih upravičencev verjetno okrog 12 % celotnega prebivalstva, tj. približno polovica vseh tistih, ki bi imeli volilno pravico, če bi veljal sistem splošne volilne pravice za polnoletno moško prebivalstvo); vendar pa je imel zaradi tega sistema avstrijski parlament precej demokratičen značaj, kar se tiče njegove socialne in nacionalne strukture.⁶ Leta 1861 je pa uvedel sistem februarskega patenta za volitve v deželne zbore ne samo omejeno volilno pravico, po kateri je imelo približno 6 % prebivalstva pravico glasovanja, ampak tudi neenako volilno

⁶ O volitvah in volilnem sistemu v Avstriji ne obstoji mnogo študij; prim. V. Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZCII-III, 1949, in knjiga istega avtorja Volitve na Slovenskem 1861—1918, Lj. 1965. — Znameniti Kosuthov sodelavec Pulszky je spoznal že leta 1848 nevarnost splošne volilne pravice za nemške interese v Avstriji (P. Müller, Feldmarschall Fürst Windischgrätz, Revolution und Gegenrevolution in Österreich, Wien-Leipzig 1934, str. 104).

pravico (kurije veleposesti, mest, podeželskih občin itd.). Državni zbor obstoji iz poslanske in gosposke zbornice; v poslansko zbornico volijo poslance najprej deželni zbori, od leta 1873 se pa volijo direktno, vendar pa po istem sistemu omejene volilne pravice in kurij kakor pa poslanci deželnih zborov. Tako ostane parlament iz leta 1848 za dobo naslednjega pol stoletja najbolj demokratični avstrijski parlament. Kar se tiče pravic parlamenta, se je šlo v letu 1848 zelo daleč in celo po porazu dunajske oktobrske revolucije izraža načrt ustavnega odbora parlamenta celo načelo ljudske suverenosti. V času revolucije obstoji zelo široka svoboda tiska in zborovanja. Tu se ni potrebno mnogo zadrževati na znanih dejstvih, da je uvajanje nekaterih ustavnih načel v oktobrski diplomii in celo v februarškem patentu zelo plašno in da je bila svoboda tiska in zborovanja v času Schmerlingovega režima skrajno omejena. Toda celo ustava iz leta 1867 dopušča v svojem paragrafu 14 možnost začasnega absolutističnega režima in svoboda sestajanja in združevanja je ostala tudi po zakonih iz tega leta omejena.

Ta razlika med silo demokracije v letu 1848 in med zelo zmernim liberalizmom dobe po letu 1860 je zelo pomembna za postanek dualizma; k temu vprašanju se bomo morali še vrniti. Ta razlika ne obstoji samo v habsburški monarhiji; v Nemčiji obstoji razlika med revolucijo 1848 in med Bismarckovim delom, med demokracijo in celo liberalizmom iz leta 1848 in med nacionalnim liberalizmom poznejše dobe; v Italiji je po letu 1859 teza ustavne monarhije zmagala nad demokratičnimi in republikanskimi strujami, ki jih je predstavljal Mazzini in so bile tako močne v letih 1848/49. Te razlike ni mogoče pojasniti samo z dejstvi politične zgodovine (porazi demokracije v letih 1848 in 1849; mednarodni položaj itd.). Zelo važno je brez dvoma kmetško vprašanje; leta 1848 so kmetje, ki so podrejeni fevdalnemu sistemu, tj. velika večina prebivalstva monarhije, zelo zainteresirani na vprašanju odprave tega sistema in upori kmetov so zelo številni; ko pa je ta sistem v Avstriji odpravljen — pod pogojem odškodnine dotedanjim zemljiškim gospodom, ali vendar odpravljen — pa postanejo kmetje v veliki meri pasivni glede na politična vprašanja; režim absolutizma ohrani načelo, da je fevdalni sistem odpravljen; po letu 1860 je mnogo nerešenih agrarnih vprašanj, nobeno od njih pa ni tako žgoče aktualno kakor vprašanje fevdalnega sistema v letu 1848 in v nekaterih pokrajinah pridejo kmetje celo pod vpliv konservativcev. Toda središča revolucije leta 1848 niso bila v podeželju, ampak v mestih. Socialni vzroki te revolucije se pojasnjujejo z revščino in lakoto zaradi nekaj zaporednih slabih letin, z boleznijo krompirja, s ciklično krizo kapitalističnega gospodarstva v letu 1847, s sovražstvom obrtnikov proti novim kapitalističnim podjetjem. Kar se tiče poznejše dobe, razpolagamo le z bolj opisovalnimi pregledi gospodarske zgodovine; znano nam je, da je bila leta 1857 ciklična kriza kapitalističnega gospodarstva in potem nova kriza leta 1866, da so bila leta postanka dualizma leta ustanavljanja številnih kapitalističnih podjetij (Gründerjahre) in da je prišla potem nova zelo huda kriza v letu 1873. Nimamo pa še raziskavanj o dolgotrajni razvojni smeri gospodarskega življenja, o družbenih posledicah napredovanja industrijske revolucije

in gospodarskih kriz, o razvoju življenjske ravni različnih družbenih razredov in poklicev.⁷

Kdor hoče razumeti postanek dualizma, mora razlikovati različne činitelje, ki so vplivali na režim v monarhiji v dobi teh odločilnih let, in pa druge činitelje, ki so važni za zgodovinarja, čeprav niso imeli direktnega vpliva na režim in na postanek dualizma.⁸ Med činitelji, ki so vplivali na režim, je treba razlikovati najprej različne činitelje, ki jim je skupno prizadevanje, da hočejo ustvariti oziroma ohraniti centralistično monarhijo.

Sem spada najprej avstrijska birokracija, kakršna je v desetletju absolutističnega režima, ki se imenuje navadno Bachov absolutizem, v resnici sta pa ta absolutizem ustvarila Schwarzenberg in Kübeck. Ta absolutizem se bistveno razlikuje od absolutizma v dobi pred marcem leta 1848. Načelo o odpravi fevdalnega sistema proti odškodnini nekdanjim zemljiškim gospodom ostane v veljavi. Ta režim absolutizma je istočasno tudi režim centralizma, ki ni odpravil samo novih uredb, ki so bile ustvarjene v času revolucije, ampak tudi stare deželne stanove, deželne zборе in komitate in to celo v ogrskih deželah. Ves tisti del uprave in sodstva, ki je bil prej še zaupan stanovom, komitatom ali pa zemljiškim gospodom, preide zdaj v roke birokracije. Gospodarska politika novega režima je liberalna; carinska meja med ogrskimi in med drugimi deželami je ukinjena; monarhija postane enotno carinsko ozemlje, obrtniški cehi so odpravljeni. Ker se režim opira na birokracijo, na armado in na katoliško cerkev, pride do konkordata leta 1855; katoliška cerkev je skoraj popolnoma osvobodjena od državnega nadzorstva, na drugi strani sta pa osnovnošolski pouk in tisk podrejena kontroli katoliške cerkve; glede teh vprašanj so si sicer birokrati morda najmanj edini med seboj, ker ostaja v avstrijski birokraciji zelo živa tradicija jožefinizma. V tem sistemu ni prostora za načelo enakosti pravic za vse jezike, ki je bilo tolikokrat proglašeno leta 1848 in 1849; sistem stoji na stališču, da to načelo nasprotuje enotnosti monarhije in da je nemški jezik vez, ki naj povezuje različne dele monarhije; za birokrate je poslovanje v nemščini stvar rutine, medtem ko zahteve, da morajo znati nemške jezike ali da morajo celo uradovati v teh jezikih, pogosto ogrožajo njihovo existenco; v splošnem se pač ni mogoče izogniti nemškemu jeziku pri stikih birokracije z ljudstvom, pri osnovnošolskem pouku in deloma tudi pri srednješolskem pouku; vendar se pa uvede celo na Ogrskem in na Hrvaškem nemščina kot notranji jezik uprave in kot jezik univerzi-

⁷ Knjiga H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Wien-München 1958, daje bolj deskriptivne slike in je daleč od problemov te vrste. Ni pa raziskavanj, kakor so npr. raziskavanja francoskih zgodovinarjev o gospodarski zgodovini Francije v XVIII. stoletju (prim. npr. C. E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, I, Paris 1944).

⁸ Kategorizacija teh činiteljev, ki jo dajem tukaj, je deloma v soglasju in deloma različna od kategorizacije, ki jo daje P. Hanák (*P. Hanák, Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts*, v že citirani knjigi *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, str. 338 sl.).

tetnega in deloma celo srednješolskega pouka.⁹ Kar se tiče zunanje politike tega režima, je za nas odločilno dejstvo njegova velikonemška politika, ki jo je najprej formuliral Schwarzenberg 12. decembra 1848, ki je postala znana javnosti po noti 9. marca 1849 in je ostala načelo avstrijske zunanje politike do leta 1866: vsa monarhija s svojimi 38 milijoni prebivalcev bi morala postati del bodoče Nemčije (»cesarstva 70 milijonov«) in imeti zato v tej Nemčiji hegemonijo.¹⁰

Ko prehajamo na nemško-avstrijsko buržoazijo in liberalizem, se moramo zavedati, da je treba pri avstrijskih Nemcih razlikovati med različnimi družbenimi razredi in med različnimi političnimi nazori. Teza, da so bili v času revolucije 1848 avstrijski Nemci revolucionarni narod, ki mu stoje nasproti Slovani kot reakcionarni narodi, ne ustreza dejstvu. Dvor je pobegnil maja 1848 v Innsbruck na Tirolskem; Innsbruck pa ni bil slovansko mesto in Tirolska ne slovanska dežela. Dunajska demokracija, katere socialno strukturo smo že omenili, je imela pristaše v drugih mestih in pokrajinah, bila je revolucionarna sila, vendar pa je predstavljala med avstrijskimi Nemci le manjšino. Njen končni cilj je bila nemška republika, ki naj bi nastala v geografskem okviru Nemške zveze, tj. z vključitvijo tudi čeških dežel, slovenskih dežel in Trsta kot pristanišča na Sredozemskem morju; njen sosed bi bila neodvisna Ogrska, ki bi tudi nastala v geografskem okviru historične Ogrske, medtem ko bi Lombardija in Benečija pripadli Italiji, Galicija pa Poljski; za te demokrate Avstrija kot dinastična država nima v bistvu nikakega smisla več, oni gledajo na svojo revolucijo kot na del evropske revolucije, ne priznavajo pa pravice na nacionalni obstoj »nehistoričnim« narodom (Čehom, Slovencem, nemadžarskim narodom Ogrske).¹¹ Toda nazori teh demokratov niso bili niti nazori vseh tistih avstrijskih Nemcev, ki so bili v opoziciji proti absolutizmu predmarčne dobe. V tej opoziciji so celo člani starih deželnih stanov, ki imajo zelo zmerne ideje o tem, da bi se ti stanovi modernizirali in da bi na tej podlagi nastalo nekako predstavništvo za vso monarhijo. Najbolj važne za nastajajoči nemško-avstrijski liberalizem pa so; kakor se zdi, publikacije, ki so izhajale pred revolucijo izven Avstrije, predvsem publikacije Möringa in Schuselke. Čeprav je nasprotnik režima in političen emigrant, Schuselka brani obstoj avstrijskega cesarstva; samo posest Lombardije, Benečije in Galicije ni upravičena in bi bilo potrebno te dežele prepustiti Italiji oziroma Poljski; na vsem drugem ozemlju monarhije bi pa morala po Schuselki vla-

⁹ Za mnenje režima o vprašanju jezikov J. A. Helfert, *Österreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacky*. Wien 1850. — Mnenje H. Steinackerja, da je absolutizem ohranil načelo enakosti pravic za vse jezike (*Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, Wien-Leipzig 1934, str. 55), je v nasprotju z dejstvi, ki jih avtor sam omenja.

¹⁰ Kot celotna slika Avstrije v dobi absolutizma je knjiga H. Friedjung, *Österreich von 1848 bis 1860, I-II*, 4. izd. Stuttgart-Berlin 1918, še vedno koristna. Za podrobnosti sodobno uradno delo K. Czoernig, *Österreichs Neugestaltung 1848—1858, I-II*, Wien 1859.

¹¹ Za ta končni cilj prim. H. Friedjung, o. d. I, str. 121, 123.

dati nemški jezik in nemška kultura; Schuselka je nasprotnik madžarskega in slovanskih nacionalnih gibanj, po njegovem mnenju se bodo Madžari in Slovani (z izjemo Poljakov) germanizirali ali pa bodo kvečjemu ohranili svoj jezik; on je hkrati tudi zelo protiruski.¹² V drugih spisih te smeri se zelo poudarjajo vezi med Avstrijo in Nemčijo in se zastopa mnenje, da bi morala Avstrija iskati na Balkanu kompenzacijo za izgubo Lombardije, Benečije in Galicije. Ti avtorji so pod vplivom Listovih gospodarskih idej o *Mitteleuropa*; na drugi strani se pa njihove ideje širijo tudi v Nemčiji. V Avstriji so te ideje, ki so opozicionalne, ne pa republikanske, morale nujno najti odmev pri nemško avstrijski buržoaziji, ki je med vsemi buržoazijami v monarhiji najbolj razvita in ki je interesirana na tržišču celotne monarhije. Nemške pokrajine monarhije imajo tudi največ kandidatov za uradniška mesta in za pripadnike svobodnih poklicev, ki si morejo ustvariti eksistenco tudi v nenemških pokrajinah spričo dejstva, da se nemški jezik še vedno v veliki meri uporablja v mestih nenemških pokrajin. Ti nemško-avstrijski liberalci sprejemajo nazor, da slovanski jeziki in madžarščina ne morejo nikdar postati jeziki višje kulture, da mora nemški jezik postati oziroma ostati jezik države in višje kulture na ozemlju monarhije. Oni so za Avstrijo in proti formiranju nacionalnih držav na njenem ozemlju, toda njihova ideja Avstrije je ideja države, katere jezik je nemščina in ki je ozko povezana z Nemčijo; oni same sebe pogosto označujejo kot kozmopolite, toda to so kozmopoliti, ki so *beati possidentes* in ki jim je nacionalizem prizadevanje drugih, da se spremeni obstoječe stanje stvari.¹³

V času revolucije se na Dunaju od 15. maja 1948 razlikuje med demokrati in med pristaši ustavne monarhije (*»Monarchisch-Konstitutionelle«*); razlika je predvsem socialnega značaja.¹⁴ Pri pristaših ustavne monarhije srečujemo ideje Schuselke in drugih, ki jih poznamo že iz dobe pred revolucijo; že v aprilu 1848 izraža Kleyle upanje, da nova ureditev na Ogrskem ni dokončna.¹⁵ Pri nemških poslancih v avstrijskem parlamentu obstoji razlika med demokratično levico in med centrom, ki podpira vlado proti Ogrski in ki se bori kasneje za unitarizem v razpravah v Kromerizu, na katere se bomo morali še vrniti. Pri avstrijskih poslancih v frankfurtskem parlamentu, ki so bili vsi Nemci, moramo prav tako razlikovati med demokrati, za katere ne pomeni Avstrija v bistvu prav ničesar več, in med drugimi poslanci, ki bi hoteli ohraniti Avstrijo, istočasno pa preprečiti izključitev Avstrije iz Nemčije v smislu malonemških idej in sestavljajo zelo različne načrte vse do trenutka,

¹² Fr. Schuselka, *Österreichische Vor- und Rückschritte*, Hamburg 1847, in drugi spisi tega avtorja.

¹³ Za Grillparzerjeva mnenja o tem prim. P. Kuranda, *Grossdeutschland und Grossösterreich bei den Hauptvertretern der deutschösterreichischen Literatur 1830—1848*, Wien-Leipzig 1928, in Fr. Kainz, *Grillparzers Stellung im österreichischen Sprachen- und Nationalitätenkampf*, *Historische Zeitschrift* 161, München-Berlin 1940.

¹⁴ H. Friedjung, o. d., I, str. 27.

¹⁵ O teh vprašanjih prim. J. Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I, str. 124 sl.

ko Schwarzenberg formulira svojo velikonemško doktrino; poslanci obeh smeri pa trdijo, da služijo nemškonalnaci stvari, niti eni niti drugi nimajo simpatij za avstrijske Slovane.¹⁶

Odnos nemško-avstrijskih liberalcev do režima Bachovega absolutizma je izražen že v času začetkov tega režima v dveh Schuselkinih brošurah. Avtor odobrava centralizem, prevladovanje Nemcev in nemščine in velikonemško politiko; obsoja demokrate, a tudi federalizem in načelo enakih pravic za vse jezike; priporoča širjenje Avstrije na Balkan, omenja v prvi brošuri vprašanje odstopa Lombardije-Benečije in Galicije kot vprašanje daljne bodočnosti, medtem ko v drugi brošuri tega vprašanja sploh ne omenja; pri režimu obsoja samo absolutizem, ker mora Avstrija biti liberalna, klerikalizem in zavezništvo z Rusijo.¹⁷ To je že tipični odnos nemško-avstrijskih liberalcev do Bachovega absolutizma; oni se strinjajo z njegovo gospodarsko in socialno politiko, odobravajo centralizem, prevladovanje nemščine in velikonemško politiko; obsojajo pa samo absolutizem, klerikalizem in zavezništvo z Rusijo, a tudi ta zadnji očitek je izgubil svoj smisel po krimski vojni. Seveda so pa bili med liberalci iz leta 1848 tudi ljudje, ki so pozneje posnemali zgled ministra Bacha in stopili v službo novega režima. So pa tudi ljudje, ki so nekje v sredi med nemško-avstrijskim liberalizmom in med Bachovim absolutizmom (Stadion, Schmerling, Bruck); oni često sodelujejo z režimom v času oktroirane ustave, ne sodelujejo pa več v času odkritega absolutizma; znova pa začno sodelovati po krimski vojni in predvsem v letih 1859 in 1860.

Na tej podlagi ni težko odgovoriti na vprašanje o sodelovanju in o nesoglasjih med birokracijo in med nemško-avstrijskim liberalizmom po letu 1860. Oboji se strinjajo s tem, da mora biti Avstrija centralistična država; seveda se v ustavnem sistemu, kakršen je bil leta 1861 in tudi že leta 1849, ni mogoče odreči načelu pokrajinskih in občinskih avtonomij; vendar so pa bile po zakonodaji, ki jo označujemo kot zakonodajo februarskega patenta, kompetence teh avtonomij mnogo bolj omejene kakor po oktobrski diplomi, a tudi po ustavi iz leta 1867 te kompetence niso bile pomembno povečane. Oboji se strinjajo tudi v tem, da je treba delati v korist Nemcev in nemščine; v tem oziru Schmerling v ogrskih deželah ne more obnoviti stanja, kakršno je bilo v dobi absolutizma, to pa zaradi sprememb, ki so posledica oktobrske diplome, tj. zaradi odhoda neogrskih uradnikov in zaradi uvedbe madžarščine oziroma hrvaščine kot uradnega jezika; zato pa hoče Schmerling ohraniti nemščini položaj vladajočega jezika vsaj v ostalih deželah, obenem pa podpira Nemce s svojo znano »volilno geometrijo«. Končno se oboji strinjajo v tem, da mora biti zunanja politika monarhije velikonemška;

¹⁶ Prim. W. Schüssler, Die nationale Politik der österreichischen Abgeordneten im Frankfurter Parlament, Berlin-Leipzig 1913. H. G. Telle, Das österreichische Problem im Frankfurter Parlament im Sommer und Herbst 1848, Marburg 1933.

¹⁷ Fr. Schuselka, Deutsch oder russisch? Die Lebensfrage Österreichs, 2. izd. Wien 1849; Das provisorische Österreich, Leipzig 1850.

to je sicer zunanja politika vseh avstrijskih vlad do leta 1866, jasno pa je, da je notranja politika, ki dela v korist Nemcem, argument za avstrijsko politiko v Nemčiji do leta 1866 in celo za načrte revanšne vojne; nemško-avstrijski liberalci se strinjajo s protiprusko politiko pred vojno in med njo leta 1866, nekateri med njimi celo z načrti revanšne vojne do leta 1870. Nesoglasja med birokracijo in nemško-avstrijskim liberalizmom se pa pojavijo pri vprašanjih ustave in političnih svoboščin, pa tudi pri vprašanju konkordata. Sistem februarskega patenta je v primerjavi z oktobrsko diplomo brez dvoma napredek na poti do ustavnosti, vendar je pa Schmerling hotel imeti samo fasado ustave; kompetence državnega zbora so zelo omejene, postopanje s tiskom se ne razlikuje mnogo od postopanja v času Bachovega režima in vse to povzroča znane spore z liberalnimi poslanci državnega zbora. Schmerling obdrži tudi konkordat in to je drugi vir sporov. Sicer bi bilo pa potrebno ponovno preiskati, v kakšni meri v Avstriji pred letom 1867 razlika med centralisti in federalisti sovpada z razliko med nasprotniki in branilci konkordata. Šele v letu 1867 dosežejo liberalci nekaj resničnih uspehov; nova ustava je sicer še zelo zmerna, politične svoboščine so še vedno omejene; v istem času se pa začne odločilna bitka okrog vprašanja konkordata.

Kar se tiče družbene strukture nemško-avstrijskega liberalizma, so zanj brez dvoma osnovnega pomena buržoazija in srednje meščanstvo, skupaj z izobraženci in pripadniki svobodnih poklicev; država je odvisna od velikega kapitala in Bruck poudarja pomen srednjih slojev za Avstrijo. Vendar je treba upoštevati, da je zdaj postal »liberalen« tudi velik del avstrijske birokracije. To deloma pojasnjuje dejstvo, ki ga je poudarjal Josef Redlich: nemško-avstrijski liberalizem postane glavni dedič politike centralizma in germanizacije stare avstrijske države. Na drugi strani pa tudi teza, da je liberalizem gibanje meščanstva in birokracije proti plemstvu in duhovščini, ni popolnoma točna. Brez dvoma bi bil po oktobrski diplomi vpliv plemstva in duhovščine še večji. Vendar sta pa tudi Schmerling in Perthaler, resnični tvorec sistema februarskega patenta, uvedla ne samo omejeno volilno pravico na podlagi cenzusa, sistem, ki ima mnogo analogij v zgodovini evropskega liberalizma, ampak tudi sistem kurij, ki je značilen predvsem za Avstrijo. Kar se tiče kurije veleposestva, odločujoči znak za volilno pravico v njej v večini dežel ni sama velikost posestva, ampak dejstvo, da je posestvo vpisano v deželni deski (Landtafel); gre torej za posestva nekdanjih zemljiških gospodov. Čeprav odločitev Schmerlinga in Perthalerja ne moremo označiti kot mnenje liberalne stranke, ostane pa vendar dejstvo, da volilna reforma liberalnega Auersperg-Lasserjevega režima leta 1873 na tem sistemu ni ničesar spremenila. Po rezultatih volitev v kuriji veleposesti pa velik del, zelo pogosto večina nekdanjih zemljiških gospodov glasuje za ustavoverno veleposest (*verfassungstreuer Grossgrundbesitz*), torej za liberalno stranko. Na drugi strani so pa celo med ministri liberalne stranke nekateri nekdanji demokrati iz leta 1848 (Giskra, Berger); vendar

pa te stranke niso nikdar podpirale mase malomeščanstva ali pa delavci, ostala je vedno stranka socialne oligarhije.¹⁸

Kar se tiče predzgodovine programa historično-političnih individualnosti, moremo pustiti tu ob strani vprašanje, v kolikšni meri je hotel Metternich že pred letom 1848 ohraniti ali celo povečati kompetence starih deželnih stanov, vprašanje njegovega »federalizma«. Važno pa je, da so madžarski stari konservativci, ki so v začetku revolucije izgubili vsak vpliv na vlado Ogrske in ki so po prelomu med dvorom in Ogrsko sodelovali z dvorom, imeli po porazu revolucije na Ogrskem za svoj cilj obnovo stare ogrske ustave pred letom 1848. Njihov zaščitnik je Windischgrätz, ki ga podpira tudi Metternich; Windischgrätz je za absolutizem, želel pa bi, da bi se režim opiral v prvi vrsti na plemstvo in ne na birokracijo, želel bi v mejah možnosti obnovo fevdalnega sistema, želel bi obnovo starih deželnih stanov, prenovljenih z nekaj zastopniki meščanov in kmetov, kjer bi pa vendar odločalo plemstvo, deželnih stanov, ki bi pošiljali svoje poslance v predstavništvo cesarstva, ki pa bi imelo samo posvetovalne pravice. Te tendence niso prevladale in Avstrija je bila vladana v razdobju enega desetletja na podlagi načel Schwarzenberga, Kübecka in Bacha, ki smo jih že omenili; vendar pa te tendence tedaj niso brez vpliva, še bolj važne so pa za bodočnost. Po letu 1859 so madžarski stari konservativci zopet najbolj delavni v smislu tega programa; na razširjenem državnem svetu leta 1860 se jim je posrečilo pridobiti si pristaše v drugih deželah in za novi program historično-političnih individualnosti je glasovala večina članov razširjenega državnega sveta. Oktobrska diploma je ustvarila državni svet (*Reichsrath*), ki ne zasluži niti po svoji sestavi (nekateri člani so imenovani direktno, drugi izbrani med kandidati, ki jih predlagajo deželni zbori) niti po svojih kompetencah, da bi ga označili kot parlament. Kar se tiče deželnih zborov, so bili na podlagi oktobrske diplome objavljeni statuti le za nekatere od njih; po teh statutih bi bil vpliv duhovščine in plemstva v deželnih zboraх še večji kakor po tistih statutih, ki so bili objavljeni pozneje v okviru februarskega patenta. Kompetence dežel bi bile precej velike, vendar je pa pretirano govoriti o federalizmu oktobrske diplome; Eisenmann jo označuje kot »unitaristično-avtonomistično«. Najbolj trajni rezultati vsega tega sistema so bili obnova deželnih zborov in komitatov (županij) na Ogrskem in Hrvatskem, odhod neogrskih uradnikov iz teh dežel, uvedba madžarsčine in hrvaščine kot uradnih jezikov, ukinitve Vojvodine. Ves ta sistem je podlegel že po nekaj mesecih napadom centralistov; njegova obnova v času Belcredijeve vlade je pomenila ukinitve Transilvanije, bila pa je v resnici le prvi korak na poti, ki naj bi vodila do sporazuma z madžarsko opozicijo.

Označevanje tega sistema kot sistema absolutizma v središču države in fevdalnih avtonomij v pokrajinah je točno za oktobrsko diplomu in

¹⁸ K. Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, Geisteshaltung, Politik und Kultur, Wien-München (1955), skoraj ne omenja vprašanj, ki nas tu zanimajo; G. Franz, *Liberalismus, Die deutschliberale Bewegung in der habsburgischen Monarchie*, München (1955), daje mnogo podrobnosti.

verjetno tudi za Belcredijeve nazore. Pozneje so pa predstavniki tega sistema sprejeli ustavno ureditev, prav tako kakor so jo sprejeli tudi centralistični birokrati, in nihče ni več odkrito branil absolutizma. Omenil sem že, da bi bilo potrebno vprašanje, koliko razlika med zagovorniki historičnega federalizma in zagovorniki centralizma sovпада z razliko med branilci in nasprotniki konkordata, ponovno preiskati glede na različna razdobja in različne narode. Pogosto se je označevala teza o historično-političnih individualnostih kot program, ki favorizira druge narode proti Nemcem, ali celo kot program, ki je posebej ugoden za Slované. Govorilo se je celo o tem, da je bila malo razvita družbena diferenciacija Slovanov vzrok, ki je Slovane podredil politiki fevdalcev. Potrebno se je varovati takih posploševanj. Pozablja se, da politična moč predstavnikov historičnega federalizma v splošnem ne sloni na podpori ljudskih množic, ampak na vplivu, ki ga imajo ti konservativni plemiči na dvoru. To more biti razlog za to, da z njimi sodelujejo tisti, ki se bolj opirajo na množice, ki pa hočejo na ta način doseči svoje politične cilje. Program teh konservativnih plemičev je po govoru Clam-Martinica v razširjenem državnem svetu avtonomija historičnih dežel, ne pa ustanavljanje enot po etničnem načelu, ki bi moralo voditi do razpada monarhije; nacionalna vprašanja bi se morala rešiti v okviru vsake historične dežele. Odgovor na vprašanje, kako so si predstavniki tega programa zamišljali reševanje nacionalnih vprašanj v okviru vsake historične dežele, pa ne more biti isti za vse dele monarhije.

Na ozemlju historične Ogrske, kjer niso tvorili tedaj Madžari niti polovice prebivalstva, kjer je pa bilo plemstvo skoraj v celoti madžarsko, historične Ogrske, ki ima zelo močno tradicijo politične avtonomije, so tudi stari konservativci pristaši teorije, da obstoji en sam ogrski »politični narod«, v nasprotju z »narodnostmi«, ki jih veže jezik, in misel o enakosti pravic med madžarščino in drugimi jeziki jim je popolnoma tuja. Eötvös, ki je imel velik vpliv nanje, je napisal že leta 1850 brošuro proti načelu o enakosti pravic za vse narode; izjavil se je za unitaristično državo, ki pa mora sloneti na spoštovanju historičnih pravic dežel, medtem ko je mogoče upoštevati pravice jezikov v lokalnem okviru (občine, pravica združevanja itd.); načelo enakosti pravic za vse narode bi moralo po Eötvösu uničiti obstoječe države in on zelo spretno opozarja, kakšne posledice bi to načelo moglo imeti za Nemce v drugih deželah monarhije.¹⁹

V Galiciji je plemstvo v vsej deželi poljsko, medtem ko je prebivalstvo v zahodni polovici dežele poljsko, v vzhodni polovici dežele pa po večini ukrajinsko; Galicija ne uživa v dobi avstrijske oblasti nikakega posebnega pravnega položaja, toda tradicija poljske države je v njej zelo močna. Aristokratska stranka poljskega plemstva, ki se je že v času revolucije leta 1848/49 iz strahu pred demokracijo in pred ukrajinskim gibanjem nagibala k rešitvi v smislu historičnega federalizma v okviru

¹⁹ N. N. (= Eötvös), Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich, Pesth 1850. Prim. tudi njegovo knjigo Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs, 1859.

Avstrije, se zdaj priključi programu historično-političnih individualnosti in doseže zato nekaj pridobitev najprej v času med leti 1859 in 1861, nato pa po preganjanjih v času Schmerlingovega režima nove pridobitve v času Belcredijevega režima po letu 1865. Ni mogoče trditi, da si ta stranka predstavlja historično-politično enoto Galicije kot deželo, kjer bi uživala poljski in ukrajinski jezik enake pravice; Goluchowski, ki je posrednik med Dunajem in aristokratsko stranko poljskega plemstva, je prepovedal kot namestnik Galicije v času Bachovega režima uporabo cirilice.

Drugačen je bil položaj v čeških deželah, kjer je živela češka večina in nemška manjšina prebivalstva, kjer je pa bila v začetku češkega narodnega preporoda nemščina jezik višjih socialnih razredov, višje kulture in uprave; v teh deželah so eksistirali deželni stanovi in tradicija posebnih uredb za te dežele, vendar je pa vse to imelo mnogo manj pomena kakor na Ogrskem. V času revolucije leta 1848/49 je ideja združitve treh čeških dežel v posebno enoto v okviru federalistične Avstrije, kombinirana s idejo enakosti pravic za češki in nemški jezik na vsem ozemlju te enote, eden od programov češke politike, vendar pa to ni edini češki nacionalni program v času revolucije. Na drugi strani pa obstoji pri plemstvu Češke, katerega jezik je nemščina, pokrajinski patriotizem, ki je *böhmisch*, ne pa češki in ne nemški, patriotizem, ki bi hotel gojiti oba jezika; v začetku revolucije leta 1848 obstoje neke stične točke med tem plemstvom in med češkim nacionalnim gibanjem, pozneje pa ti konservativni in katoliški plemiči prezirajo češko liberalno in radikalno gibanje. V razširjenem državnem svetu se pa Clam-Martinic pridruži programu historično-političnih individualnosti, on postane vodja »historičnega plemstva« Češke, ta program pa sprejmejo tudi voditelji češkega nacionalnega gibanja. To je program historičnih pravic dežel češke krone, ki naj bi postale posebna enota v okviru federalistične Avstrije, program, ki ga brani Palacky in izraža deklaracija iz leta 1868, program, ki je nasproten centralizmu in dualizmu. Ta program se stalno kombinira z zahtevo po enakosti pravic za češki in nemški jezik; spričo tedanjega položaja bi z uresničenjem te zahteve češki jezik samo pridobil; ta zahteva je brez dvoma značilna za češko varianto programa historično-političnih individualnosti, ne pa za ta program sploh.

Historična avtonomija Hrvatske je argument, ki se ga poslužuje hrvatsko nacionalno gibanje že od svojega začetka. Na podlagi tega programa zahteva hrvatska narodna stranka tudi združitev Dalmacije s Hrvatsko in sodelovanje včasih z drugimi federalisti. Vprašanje zase so za to stranko odnosi med Hrvatsko in Ogrsko. Vprašanje etničnih grup v okviru historične dežele za Hrvatsko tedaj ne obstoji, ker Srbi, edini prebivalci Hrvatske poleg Hrvatov, tedaj sodelujejo s Hrvati na Hrvatskem in v Dalmaciji v okviru narodne stranke.

Potrebno bi bilo še diskutirati, v koliki meri obstoji v času revolucije leta 1848/49 in do leta 1867 historični federalizem pri avstrijskih Nemcih, koliko ne moremo govoriti le o antipatiji Tirolcev do dunajskega liberalizma. Za druge narode monarhije, slovanske in neslovanske, na-

rode, ki nimajo lastnega nacionalnega plemstva in ki ne morejo opirati svojih zahtev na obstoj posebnih političnih uredb v zadnjih stoletjih, nima program historično-političnih individualnosti v bistvu nikakega smisla. Romuni so se mogli sklicevati le na obstoj Transilvanije, ki je bila v zadnjih stoletjih posebna enota, vendar so pa bili nosilci avtonomije te enote Madžari in nemški Sasi, ne pa Romuni; vendar so pa bili prav madžarski stari konservativci tisti, ki so zahtevali že leta 1860 združitev Transilvanije z Ogrsko in so jo tudi dosegli leta 1865. Pri ogrskih Srbih je imela zahteva po lastnem ozemlju že dolgo tradicijo, vendar je pa obstajala Srbska Vojvodina le med leti 1848 in 1860, bila je srbska le po imenu in njena ukinitve je bila prvi od ukrepov, ki so imeli namen, da pomirijo nezadovoljstvo Madžarov. Za druge nemadžarske narode Ogrske, za Slovence in Ukrajince v Cislitvaniji in celo za nekatere dele narodov, ki imajo program historično-političnih individualnosti (Hrvati v Istri, Poljaki v Šleziji), program historično-političnih individualnosti ne nudi realnih prednosti ali pa pomeni celo poslabšanje njihovega položaja.

Glavne značilnosti tretjega činitelja, ki vpliva na sistem vladanja v monarhiji v tej dobi, de a k i z m a, so znane in se moremo tu omejiti na kratek povzetek. Njegove družbene osnove je ustvarila revolucija leta 1848, ki je na Ogrskem spremenila strukturo družbe in države (odprava fevdalnega sistema; ukinitve privilegijev plemstva, predvsem njegove oprostitve od plačevanja davkov; sprememba volilnega sistema na podlagi že omenjenih načel; odgovornost novega ministrstva parlamentu); plemstvo ostane kljub temu vodilni razred, vendar se pa plemstvo od tega časa vedno bolj povezuje z nastajajočo novo kapitalistično buržoazijo. Novo Ogrsko se hoče ustvariti v teritorialnem okviru historične Ogrske; vsi prebivalci historične Ogrske tvorijo po uradni doktrini en sam »politični narod«, državni jezik je madžarščina, a »narodnosti«, ki slone na jeziku, se morajo prej ali slej madžarizirati. Odnos med Ogrsko in med drugimi pokrajinami monarhije je po zakonih, sankcioniranih 11. aprila 1848 (»ustava leta 1848«), v bistvu odnos personalne unije. Oboroženi odpor Srbov in Hrvatov in spremembe splošnega političnega položaja so privedli vodilne kroge monarhije do poskusa, da bi se ta odnos revidiral, kar je privedlo do preloma, do državljanske vojne, ki je trajala skoraj leto dni, po porazu revolucije pa do desetih let režima Bachovega absolutizma na Ogrskem. Po letu 1859 je vloga madžarskih starih konservativcev, nasprotnikov revolucije leta 1848/49, zelo pomembna zaradi njihovega vpliva na dvoru, kar dokazujejo že omenjena dejstva o postanku teze o historično-političnih individualnostih, o oktobrski diplomu in o posledicah te diplome za režim na Ogrskem. Na drugi strani so pa dogodki leta 1861 dokazali, da stari konservativci nimajo nikakega vpliva na madžarski narod; Madžari so soglasno odklonili idejo o Ogrski kot avtonomni pokrajini v okviru unitaristične monarhije in se odvrnili k Deáku. Eötvös in Deák sta leta 1848 sodelovala v političnem življenju Ogrske do trenutka preloma z Avstrijo; po tem prelomu postane Deák pasiven, pozneje pa odklanja vsako sodelovanje z absolutističnim režimom; Eötvös vpliva z že omenjenimi publikacijami

na doktrino madžarskih starih konservativcev, po oktobrski diplomi pa zapusti stare konservativce in se pridruži Deáku. Deakizem hoče omejiti odnose Ogrske z drugimi deželami monarhije na personalno unijo, njegov program je ustava iz leta 1848. V okviru historične Ogrske je pripravljen deakizem priznati teritorialno avtonomijo samo Hrvatski; kar se pa tiče vseh drugih madžarskih narodov, pa deakizem vztraja na teoriji o enem samem političnem narodu in na madžarščini kot državnem jeziku, odklanja vsako misel o teritorialni avtonomiji, izjavlja pa, da je pripravljen priznati tem narodom pravico do združevanja, njihovim jezikom pa nekaj pravic v pokrajinski in krajevni upravi ter v osnovnem in srednjem šolstvu; deakizem poskuša pridobiti te narode z obljubami take vrste. Madžarski narod se razlikuje od nemadžarskih narodov po družbeni strukturi; volilni sistem za volitve v deželni zbor in v komitatske skupščine absolutno favorizira Madžare; politična sila gibanj nemadžarskih narodov se v splošnem ne more primerjati z dinamiko madžarskih gibanj, ki jih vodi plemstvo. Med Madžari je pa deakizmu edini resni konkurent kossuthizem, ki ima za cilj popolno neodvisnost Ogrske po načelih iz leta 1849. Uresničenje tega programa je odvisno od razpada habsburške monarhije kot posledice izgubljene vojne in revolucije; Deák pa ni demokrat in misel na revolucijo mu ni simpatična. Poleg tega ima pa v Deákovem razmišljanju že pred letom 1848 svoje mesto motiv slovanškega morja, nevarnosti, ki jo bodo predstavljali za Ogrsko njeni sosede, povezani z nemadžarskimi narodi Ogrske; v začetku revolucije leta 1848 išče ogrska vlada zaveznika proti tem nevarnostim v Avstriji ali pa v Nemčiji, ki bi se osnovala na ozemlju Nemške zveze; v političnem položaju po letu 1860 pride samo Avstrija v poštev kot tak zaveznik. Madžarski odpor se nadaljuje vsa leta Schmerlingovega režima. Ko je prišlo v letu 1865 do nove napetosti v meddržavnih odnosih, so se na dvoru zavedli nevarnosti tega odpora; ko je dal Deák razumeti, da ne bi vztrajal na programu personalne unije v celoti, je to povzročilo padec Schmerlinga in začetek pogajanj za sporazum z Madžari.

Centralizem birokracije in nemško-avstrijskega liberalizma, teza o historično-političnih individualnostih in deakizem so tri sile, ki so imele odločilni vpliv na režim v monarhiji v razdobju, ki nas interesira, in razmerja med temi silami pojasnjujejo tudi postanek dualizma. Vendar pa obstoje poleg njih še druge sile, ki tedaj niso imele vpliva na režim v monarhiji in ki jih je večina zgodovinarjev zanemarila, ki so pa vendar važne zaradi celotne slike in zaradi bodočnosti. Med silami, ki hočejo rešiti svoje probleme še v okviru monarhije, je potrebno omeniti tu etnični federalizem. To je predvsem — vendar pa ne vedno in ne izključno — teza narodov, ki v začetku svojega narodnega preporoda niso imeli višjih družbenih razredov lastne narodnosti in ki niso mogli opreti svojih zahtev na obstoječe politične uredbe ali pa na politične uredbe, ki so šele nedavno prenehale obstajati. To velja v določenem smislu celo za Čehe. To velja za Ukrajince, v vzhodni Galiciji, za Slovence v pokrajinah, kjer so bili višji družbeni razredi nemški, za Slovence, Hrvate in Srbe v jadranskih pokrajinah. Kar se tiče Italijanov v monarhiji (tu ni upoštevana Lombardija-Benečija, ki je primer

posebne vrste), je značilno, da Italijani na nekdanjem Tirolskem, ki so naseljeni na strnjenem etničnem ozemlju, zahtevajo od leta 1848 vedno svojo avtonomno pokrajino, medtem ko so Italijani v jadranskih pokrajinah, kjer so imela le mesta prebivalstvo, ki je bilo po svoji večini ali vsaj deloma italijansko, vedno nasprotni etničnemu federalizmu. Na Ogrskem v obsegu pred letom 1918 (z izjemo Hrvatske) velja to v zelo širokem smislu za vse nemadžarske narode; seveda pa obstoji pri tem sociološkem tipu mnogo nians in prehodov; pri Srbih in Romunih razlika v narodnosti sovпада z versko razliko, Srbi pa imajo poleg tega še zelo razvito meščanstvo; težji je položaj Slovakov in ogrskih Ukrajincev; na Ogrskem obstoje celo pokrajine nemadžarskih jezikov, kjer se politična nacionalna gibanja v XIX. stoletju še ne razvijejo.

V času revolucije leta 1848 se najprej pojavijo gibanja in programi, ki zahtevajo združitev etničnega ozemlja določenega naroda v avtonomno pokrajino. Po porazu dunajske revolucije v oktobru 1848 so bili predloženi načrti, ki imajo za cilj preoblikovanje monarhije ali pa vsaj Cislitvanije v federacijo enot, ki bi nastale na podlagi etničnega načela; Löhnerjev načrt omeji nemško enoto na nemško etnično ozemlje; načrt Palackega dopušča možnost ločitve Nemcev čeških dežel od češkoslovaške enote; oba načrta sta edinstvena v politični zgodovini monarhije. O teh načrtih, predvsem o načrtu Palackega, se je razpravljalo v ustavnem odboru parlamenta, ki jih je odklonil in je obdržal tradicionalne dežele, vendar pa je predvideval okrožja, ki naj bi se po možnosti oblikovala na podlagi narodne pripadnosti prebivalstva, in enakost pravic za vse jezike. Diskusije med nemškimi centralisti in slovanskimi federalisti so privedle do načrta ustave, ki je rezultat kompromisa, kar je tudi edinstveno dejstvo v zgodovini monarhije. Vse to nam pojasnjuje duh solidarnosti spriču nevarnosti militarizma in absolutizma, ki povezuje med seboj liberalne poslance raznih narodov. Razpust parlamenta pa pomeni konec vseh teh prizadevanj. V začetku leta 1849 so Slovaki predlagali ustanovitev avtonomne Slovaške, Romuni združitev vseh Romunov monarhije v avtonomno pokrajino, Ukrajinci na Ogrskem pa tudi avtonomno pokrajino zase. To je čas državljanske vojne na Ogrskem; zdi se, da razlogi državnega interesa govore za take predloge; v vodilnih krogih monarhije pride do zelo interesantnih diskusij o teh vprašanjih. Windischgrätz in madžarski stari konservativci z vso silo nasprotujejo tem predlogom; po njihovem mnenju nemadžarski narodi niso zreli za to, njihova zvestoba je dvomljiva, potrebno je braniti historično pravo, plemstvo in družbeni red proti tem tendencam, ki so izraz demokracije ali celo komunizma.²⁰ Njihovo stališče je zmagalo in oktroyirana ustava je ločila od Ogrske samo Hrvatsko, Vojvodino in Transilvanijo. V vseh teh pokrajinah se vlada v razdobju absolutizma po načelih Schwarzenberga, ne pa po načelih Windischgrätza; vendar je pa tudi Schwarzenbergov režim ukinil avtonomijo Hrvatske; Vojvodina in Transilvanija

²⁰ Prim. predvsem H. Schlitter, *Versäumte Gelegenheiten, die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849, ein Beitrag zu ihrer Geschichte*, Zürich-Leipzig-Wien 1920, in R. Kiszling, *Fürst Felix zu Schwarzenberg, der politische Lehrmeister Franz Joseph*, Graz-Köln 1952.

sta samo administrativni enoti; povsod se uvaja germanizacija, ne podpirajo se jeziki nemadžarskih narodov, voditelji njihovih nacionalnih gibanj se preganjani. Avstrija je preveč konservativna sila, da bi mogla ustanoviti avtonomne enote na podlagi etničnega načela in podpirati jezike narodov, ki zahtevajo te enote; to bi bilo v nasprotju z gospodarskimi in političnimi interesi višjih družbenih razredov drugačnega rodu, ki žive na etničnih ozemljih teh narodov.

V dobi po letu 1860, ki so zanjo značilne zelo zmerne liberalne tendence, ne pa močna demokratična gibanja, so izgledi za uresničenje programov etničnega federalizma mnogo slabši kakor pa v času revolucije 1848/49. Nemško-avstrijski liberalci niso več naklonjeni sporazumu s slovanskimi narodi kakor v času parlamenta v Kroměřížu; Fischhof je izjema, toda on je izločen od vsakega vpliva na politiko. Program historično-političnih individualnosti ne nudi v bistvu ničesar nekaterim slovanskim in neslovanskim narodom; historično pravo dežel češke krone se ne more razširiti na Slovake, solidarnost Čehov s Slovaki more imeti le še literaren in kulturni značaj; ti narodi imajo včasih občutek, da so jih predstavniki tega programa žrtvovali. Pri Slovencih obstoji tendenca, da bi se našel kompromis med njihovimi nacionalnimi interesi in med tezo o historično-političnih individualnostih, ker hoče pač dobiti zaveznike in vidi glavnega sovražnika v nemško-avstrijskem centralizmu (mariborski program iz leta 1865); vendar so pa med Slovenci ves čas tudi ljudje, ki vztrajajo na programu Zedinjene Slovenije iz leta 1848, in to stališče je v slovenski politiki v letu 1868 za nekaj let popolnoma zmagalo, kljub dejstvu, da more imeti taka zahteva pri tedanjem političnem položaju pomen le za bodočnost. Schmerling ima več uspeha pri Ukrajincih v Galiciji, ki jim poklanja male pridobitve; toda avtonomna pokrajina Vzhodna Galicija ni bila ustvarjena. V vzhodnem delu monarhije Romuni in nemški Sasi branijo individualnost Transilvanije, Srbi zahtevajo obnovo Vojvodine, Slovaki in ogrski Ukrajinci zahtevajo zase avtonomna ozemlja, včasih v okviru Ogrske, včasih izven tega okvira. Schmerling bi ne mogel uresničiti teh zahtev, tudi če bi to hotel; to je za monarhijo doba kriz in ne doba po zmagi kakor leta 1849; madžarski stari konservativci imajo na dvoru še večji vpliv; prednosti za nemadžarske narode in jezike na Ogrskem bi mogle ogroziti položaj Nemcev in nemščine v zahodnih pokrajinah. Zato se Schmerling omejuje na to, da brani obstoj Transilvanije in da poklanja male pridobitve nemadžarskim narodom, da bi jih pridobil, včasih z uspehom, včasih brez uspeha; germanizacija in preganjanja v času Bachovega režima niso pozabljeni in med nemadžarskimi narodi obstoje struje, ki bolj verjamejo Deákovim in Kossuthovim obljubam. Na Hrvaškem je večina narodne stranke proti Schmerlingovemu režimu; samo manjšina (Mažuranić) sodeluje z njim. Edini realni uspeh Schmerlinga je novi deželni zbor Transilvanije, kjer tvorijo večino Romuni in nemški Sasi; toda prav Transilvanija je žrtvovana prva, ko se začne leta 1865 z Deákom pogajanja za sporazum.

Končno je treba omeniti tendence, ki imajo za cilj razpad monarhije. Te tendence se pojavijo že pred letom 1848, zelo izrazite so

v dobi revolucije, obstoje pa seveda tudi v času režima reakcije; v razdobju, ki nas zanima tu, se niso uresničile, vendar pa njihov obstoj v veliki meri pojasnjuje razvoj samih dogodkov. — Najbolj važen je brez dvoma madžarski kossuthizem, ki ga predstavlja emigracija, ki je pa močan tudi zaradi simpatij, katere uživa brez dvoma pri velikem delu madžarskega naroda; kossuthizem je aktiven v času vojne leta 1859 in tudi še v času vojne leta 1866 (legija Klapka). Leta po 1859 so čas projektov Podonavske federacije, tj. prizadevanj, da bi prišlo do sporazuma s protiavstrijskimi Romuni, Srbi in Hrvati. Tu ni potrebno razpravljati o podrobnostih te akcije, ki končno ni privedla do rezultata; važno pa je, da so bile vesti o teh načrtih objavljene in da je dalo to deakistom povod za kompanijo proti kossuthistom; deakisti apelirajo na madžarski nacionalizem, obsojajo vsako misel o pogajanjih s temi narodi na podlagi enakopravnosti in se od leta 1865 rajše pogajajo z Dunajem; kossuthizem je v upadanju, kakor dokazuje odmev vojne leta 1866 na Ogrskem, pozneje pa nekateri dotedanji sodelavci zapuste Kossutha. Ideje o Podonavski konfederaciji so sicer le epizoda v zgodovini madžarskega kossuthizma; pozneje se to gibanje ne ukvarja več s takimi idejami in njegova politika do nemadžarskih narodov se v splošnem ne razlikuje od politike produalističnih režimov.

Drugo akcijo te vrste vodijo poljski demokrati v Galiciji, ki upajo na obnovitev Poljske kot posledico velikega evropskega konflikta, o katerem mislijo, da je zelo blizu (Napoleon III., upor v ruskem delu Poljske, kombinacije o vojni Francije in Avstrije proti Prusiji in Rusiji). Dejstvo, da se vsa ta upanja niso uresničila, govori v korist poljske aristokratske stranke, ki je pripravljena, da se začne pogajati z Dunajem. Tendence te vrste obstoje tudi pri drugih narodih monarhije. Pri Čehih spada sem akcija emigranta Friča. Ideja jugoslovanske države, ki se pojavi že pred letom 1848 v zvezi z akcijo poljske emigracije, najde zdaj svojega predstavnika v Hrvatih Oreškoviću in Tkalcu. Kvaternik je predstavnik idej hrvatske države. Italijanski iredentizem na Tirolskem in v jadranskih deželah se po letu 1861 okrepi; vendar pa pride že tedaj do javnih diskusij o bodoči razmejitvi na Jadranu. V času vojne leta 1866 ima Bismarck oziroma Italija zveze s kossuthisti, poljskimi demokrati, Fričem in Tkalcem, poskuša pa stopiti v zveze tudi s Srbijo. — Po vojni leta 1866 je bilo naziranje o bližnjem razpadu monarhije, o *finis Austriae* zelo razširjeno. Spričo mednarodnega položaja v tem času si je pa bilo mogoče zamišljati tak razpad samo kot posledico poraza v revanšni vojni proti Prusiji. Razočaranje zaradi porajajočega se dualizma je bilo največje pri Čehih in pri Jugoslovanih. Pri Srbih in Hrvatih po dualizmu propadejo ideje o sodelovanju z Madžari, o Podonavski konfederaciji; ideja Jugoslavije je pa pri njih zelo razširjena; močna struja pri Srbih (Miletić) upa, da jo bo mogoče uresničiti v trenutku poraza Avstrije v vojni proti Prusiji. Med Slovenci je jugoslovanska ideja zelo razširjena; vendar pa Slovenci vedo, da bi Velika Nemčija kot rezultat take vojne zajela vse ozemlje do Trsta. in zato nasprotujejo takim idejam. Pri Čehih je opozicija proti dualizmu zelo močna in naziranje, da ne morejo pričakovati od Avstrije ničesar

več, zelo razširjeno; vendar so pa staročehi in mladočehi prepričani, da bi bila Velika Nemčija katastrofa za Čehe; njihovi politiki poskušajo za vsak primer navezati stike z Rusijo in Francijo. — Po sklepu miru leta 1866 Bismarck nima več protiaustrijskih načrtov; on se ne želi približati Srbiji ali pa Romuniji, ampak se želi zblížati z Avstro-Ogrsko, predvsem z Andrásyjem; po padcu Beusta in po zblíženju med Nemčijo in Avstro-Ogrsko nimajo ideje o bližnjem razpadu monarhije nobene realne podlage več.²¹

Pogajanja za sporazum se začno v notranjem in mednarodnem položaju, kakršen je bil pred vojno leta 1866; po vojni niso izgubila svoje aktualnosti, to pa zaradi poraza v vojni in zaradi načrtov za revanšno vojno. Tu se ni potrebno zadrževati niti na podrobnostih teh pogajanj niti na analizi samih zakonov; ta vprašanja so bila že mnogo raziskana. Zadovoljiti se moremo s tem, da damo splošen odgovor na vprašanje, koliko ustrezajo odločitve, do katerih je prišlo tedaj, tendencam raznih činiteljev, o katerih smo govorili.

Deakisti, glavni avtorji avstro-ogrškega sporazuma, so morali žrtvovati del svojega programa personalne unije in priznati kot skupne zadeve zunanjo politiko in armado (njeno vodstvo, poveljstvo in notranjo organizacijo) z izjemo domobranskih čet; morali so predvideti časovno omejene sporazume o nekaterih gospodarskih in finančnih vprašanjih in priznati obstoj treh skupnih ministrstev in delegacij obeh parlamentov. Vprašanje, v koliki meri spadajo skupne zadeve pod kompetenco krone in v koliki meri imata vpliv nanje obe polovici monarhije, torej tudi Ogrska, je vprašanje, ki nanj ni mogoče odgovoriti na podlagi določb zakonov, ampak samo na podlagi konkretnega historičnega raziskavanja. V vseh drugih ozirih je pa Ogrska država, kar je ogromna prednost v primerjavi s prejšnjim položajem. Deakisti so pristali na sporazum, ker so vedeli, da bi drugačno stališče pomenilo podaljšanje konflikta, katerega rezultat bi bil negotov, in ker so odklanjali vsako misel na Podonavsko konfederacijo. Na podlagi hrvatske nagodbe iz leta 1868 in njene zelo zmerne revizije iz leta 1873, rezultatov zelo znane politične situacije, uživa Hrvatska zakonodajno in upravno avtonomijo za področja notranje uprave, pravosodja, pouka in kultov; zato so pa gospodarska in finančna vprašanja proglašena kot skupna z Ogrsko in tako Ogrska odloča o gospodarskem življenju Hrvatske; a tudi sama avtonomija Hrvatske je problematična, ker je ban imenovan od kralja na predlog ogrškega ministrskega predsednika in ker ima ban velik vpliv na volitve v sabor zaradi zelo omejene volilne pravice in javnega glasovanja. Ostala nacionalna vprašanja postanejo s sporazumom notranja vprašanja Ogrske; ogrski parlament izglasuje leta 1868 zakon o narodnostih, ki je v soglasju z že omenjenimi načeli deakistov, kljub opoziciji poslancev nemadžarskih narodov; toda tudi ta zakon ni bil nikdar uveljavljen v praksi, madža-

²¹ Za tendence, ki imajo za cilj razpad monarhije, prim. poleg publikacij, navedenih v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, najnovejšo knjigo A. Tamborra, Imbro A. Tkalac e l'Italia, Roma 1966, in študije in polemike okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870 v ZČ X-XI; 1956-57; XIV, 1960; XVI, 1962; XVII, 1963; XVIII, 1964; XIX-XX, 1965-66.

rizacija in politična preganjanja so se začeli že v prvih letih po sporazumu.

Franc Jožef, ki je s svojim dvorom, svojimi ministri in svojo armado edini resnični partner deakistov v vprašanju avstro-ogrskega sporazuma, je bil v svoji mladosti prepričan pristaš ideje legitimizma božjega prava, absolutne in unitaristične monarhije. Po letu 1860 popušča pod pritiskom korak za korakom zahtevam konstitucionalizma. Leta 1867 pristane tudi na novo organizacijo monarhije, ki jo ima v začetku brez dvoma za začasno. Sicer pa ostanejo njegove kompetence glede skupnih zadev zelo velike, deloma izključne; pomembne so pa njegove kompetence tudi glede vprašanj, kjer je po ustavi nujno sodelovanje parlamenta, posebno v Cislitvaniji zaradi posebne politične strukture Cislitvanije.

Po vojni leta 1866 preide en del nemško-avstrijskih liberalcev po lagoma od centralizma na dualizem (avtonomisti pod vodstvom Kaiserfelda, sestanek v Aussee). Zaradi negativnega stališča čeških federalistov do dualizma in zaradi omahovanj Belcredija zmagata Beust in Andrassy s svojim nazorom, da se je treba v zahodni polovici naslanjati na Nemce, in Belcredi odstopi. Novi državni zbor za Cislitvanijo, kjer imajo nemško-avstrijski liberalci večino, more dati samo svoje soglasje k že dovršenemu dejstvu avstro-ogrskega sporazuma. Bolj pomembna je njegova vloga pri izdelavi ustavnih zakonov za Cislitvanijo (decembrska ustava 1867). Spremembo stališča nemško-avstrijskih liberalcev pojasnjuje najprej dejstvo, da je struktura države v Cislitvaniji ostala v bistvu enaka tisti strukturi, ki jo je ustvaril februarski patent; nemogoče je ohraniti sistem centralizma za vso monarhijo, zato se ta sistem omeji na Cislitvanijo. Nemško-avstrijski liberalci dosežejo nekaj uspehov pri vprašanih kompetence državnega zbora in pa političnih in osebnih svoboščin; boj proti konkordatu se more začeti. Poleg tega pa pride ta stranka na oblast za razdobje 12 let, z izjemo presledka v letih 1870/71, in more uporabljati proti svojim nasprotnikom zelo malo liberalne metode, ki so pa tradicionalne pri birokraciji, katera je zdaj postala »liberalna«. Nekateri avtorji so pojasnjevali to spremembo stališča, predvsem pri avtonomistih, s tem, da oni niso več interesirani na Avstriji in da se žele približati nastajajoči Nemčiji. Te teze so prenagljene. Izločitev vpliva Avstrije v Nemčiji je povzročila brez dvoma depresijo med avstrijskimi Nemci. Toda grožnje liberalcev v času Belcredija in Hohenwarta so samo taktika, zato da bi prišli na oblast. Med nemško-avstrijskimi liberalci so pristaši revanšne vojne proti Prusiji. Določbe avstro-ogrskega sporazuma dopuščajo različne interpretacije; nemško-avstrijski liberalci kakor Cislitvanija sploh jih vedno interpretirajo v smislu, ki je v korist skupnih zadev. Ideje o personalni uniji z Ogrsko, o ločitvi Galicije in Dalmacije od Cislitvanije in o tem, da naj bi se preostali del Cislitvanije, ki bi bil identičen z deželami monarhije, ki so pripadale nekdanji Nemški zvezi, zblíževal z Nemčijo, niso ideje liberalcev; one nastajajo v letih po 1866 in 1867 pri tistih, ki so pod vplivom republikanskih tradicij iz leta 1848 in ki se pozneje v splošnem razvijajo bodisi v smer socializma ali pa v smer novega prpruskega in antisemitskega nacionalizma.

Borba Čehov in Slovencev proti dualizmu v letih po 1867 je imela velik pomen za razvoj njihove nacionalne zavesti in njihovih nacionalnih gibanj, ni pa dosegla neposrednih rezultatov. Do edinega poskusa v tem smislu je prišlo v času Hohenwartovega režima v letu 1871. Iz publiciranih tekstov moremo sklepati, da bi se dualizem ohranil, da bi pa Češka postala enota v federaciji historyčnih dežel v okviru Cislitvanije; istočasno bi se ustvarile vse garancije za enakost pravic češkega in nemškega jezika na ozemlju Češke. Jasno je, da bi imela ta reforma smisel samo, če bi bila začetek splošne revizije ustave Cislitvanije; seveda pa ne moremo reči, kakšna bi bila vsebina te revizije. Toda že omenjena borba, ki so jo proti tem projektom vodili nemško-avstrijski liberalci, Andrassy in Nemčija, je povzročila padec Hohenwartove vlade in je stabilizirala v Cislitvaniji režim decembrske ustave iz leta 1867.

Pri Poljaki in v Galiciji je pa že omenjeni oportunizem aristokratske stranke po letu 1867 popolnoma zmagal nad upanji demokratov, ki so še vedno pričakovati radikalne spremembe v Evropi, spremembe, ki bi imele za posledico obnovo Poljske. Nesoglasja so se pa pojavila v aristokratski stranki ob vprašanju, ali je treba zahtevati za Galicijo poseben pravni položaj in zato sodelovati s češkim federalizmom, ali se je pa treba zadovoljiti samo s faktično avtonomijo za Galicijo. Po letu 1873 popolnoma zmagal ta zadnja smer; Goluchowski uporablja proti ideji posebnega statuta za Galicijo tudi argument, da bi taka neuradna obnova Poljske pomenila provokacijo za carsko Rusijo. Aristokratska stranka v teoriji še vedno izraža svojo vero v obnovo Poljske; v praksi je pa pripravljena podpirati v državnem zboru katerokoli avstrijsko vladu, tako nemško-avstrijsko liberalno vladu kakor tudi drugačno vladu. Njena cena za to je dejanska avtonomija Galicije, na kateri Nemci niso zainteresirani. Galicijo upravljajo poljski uradniki, poljski jezik je glavni jezik države v vsej Galiciji, Poljaki imajo poljske šole vseh stopenj in tudi poljsko akademijo znanosti. S socialnega stališča pomeni seveda ta sistem vladu konservativcev, predvsem veleposesti in plemstva, nad množico poljskega ljudstva. Druga žrtev tega sistema so Ukrajinci v Vzhodni Galiciji; zaradi volilnega sistema imajo zelo šibko predstavništvo v deželnem in državnem zboru, mesta in druge neagrarne občine niso v njihovih rokah, njihov jezik je skoraj samo zunanji jezik uprave in jezik osnovnošolskega pouka; seveda pa njihovo opozicijo deloma paralizira dejstvo, da je položaj njihovega jezika v carski Rusiji do leta 1905 še slabši.²²

Kadar razmišljamo o celoti vseh teh sprememb, ki se označujejo z ne zelo točnim izrazom kot avstro-ogrski sporazum, dobimo v resnici vtis kompromisa ali še bolje serije kompromisov. Toda to so kompromisi med najmočnejšimi, med krono in socialnimi oligarhijami nekaterih narodov, na škodo tistih, ki so v socialnem in nacional-

²² Primerjanje med položajem Galicije in Hrvatske, med odnosi med Poljaki in Ukrajinci v Galiciji in med Hrvati in Srbi na Hrvatskem, ki ga srečujemo pri nekaterih avtorjih, ni seveda v zgodovinski resničnosti prav nič utemeljeno.

nem oziru bolj slabi. Ves ta sistem, skupaj z novo zunanjo politiko, ki se vedno bolj opira na Nemčijo, je tako močan, da ni mogoče pričakovati niti katastrofe v kaki vojni niti revolucije; zato opozicija slabih ne šteje. Po letu 1871 zmaga oportunizem v nekaterih opozicionalnih strankah: oportunizem postane princip v politiki glavne poljske stranke; večina narodne stranke na Hrvaškem pristane na zelo zmerno revizijo hrvatske nagodbe in na fuzijo z madžaronsko stranko, zato da bi prišla na oblast; Slovenci ne poudarjajo več programa Zedinjene Slovenije in sodelujejo s Hohenwartovo pravno stranko; končno opuste tudi Čehi bojkot deželnih zborov in državnega zbora. V notranji politiki pride do relativne stabilizacije, v zunanji politiki pa igra Avstro-Ogrska dalje vlogo velesile.

Seveda obstoji razlika med obema polovicama monarhije. Ogrsko označuje v socialnem oziru moč veleposesti, ozko povezane z madžarskim kapitalizmom in buržoazijo, ki se razvijata v dobi dualizma. Zaradi že oménjenega volilnega sistema je množicam ljudstva odvzet vsak vpliv na politično življenje. V politiki pomeni to vlado produalistične liberalne stranke; njej služijo vsa uprava, karieristi, oderuhi po vaseh. Kossuthisti so v tej dobi skoraj edina legalna opozicija. Ta socialni in politični sistem more zagotoviti kontinuiteto režima in vsiliti svojo voljo tudi Francu Jožefu, ki nima izbire drugačnega režima. Ta kontinuiteta režima se prikazuje tudi v kontinuiteti politike madžarizacije; pouk in kulturne ustanove so v službi te politike, možnosti legalne borbe nemadžarskih narodov so omejene ali jih pa sploh ni, Franc Jožef odklanja vsako intervencijo zanje, in ti narodi morajo občutiti v vsem socialnem in političnem življenju posledice svoje socialne strukture, ki je različna od socialne strukture madžarskega naroda.

V Cislitvaniji položaj brez dvoma ni isti. Nemško-avstrijski liberalci imajo proti sebi ne samo dosledno nasprotovanje nekaterih nenemških narodov, ampak tudi nasprotovanje cerkve in dela plemstva, poljska oportunistična stranka je zelo malo zanesljiv zaveznik, volilni sistem pa daje vsaki vladi možnost vplivati na volitve, predvsem v kurijah veleposesti in mest. Cesar je bolj svoboden v izbiri med možnimi vladami, režimi se spreminjajo, v tem oziru ni kontinuitete, ki bi jo bilo mogoče primerjati s kontinuiteto na Ogrskem. Kljub temu pa je razlika med Avstrijo in Ogrsko le relativna. Tudi v Avstriji je socialni pomen veleposesti velik, vloga kapitala je pa bolj važna kakor na Ogrskem, ker je kapitalistično gospodarstvo bolj razvito; veleposest in kapital sta pa razdeljena na zelo neenak način med različne narode, kar ima pomembne nacionalne posledice. Zaradi volilnega sistema ostajajo politične in nacionalne borbe v veliki meri borbe med socialnimi oligarhijami. Položaj vsakega naroda je odvisen od njegove socialne in politične moči. V času Taaffejevega režima je nemška prevlada zmanjšana, toda ona še obstoji in nemščina je notranji jezik državne uprave, z izjemo Galicije in Dalmacije. Nekateri jeziki so jeziki šolstva na vseh stopnjah (nemščina, poljščina in češčina), drugi le jeziki osnovnošolskega in srednješolskega pouka (italijanščina in srbohrvaščina), nekateri narodi pa nimajo

niti sistema srednjih šol v lastnem jeziku (Slovenci, Ukrajinci, Romuni). Poleg tega pa materinski jezik otrok tudi ni povsod jezik osnovnošolskega pouka. V nekaterih delih Cislitvanije se jezik mest in neagrarnih občin (po štetju prebivalstva in po upravi teh občin) razlikuje od jezika obdajajoče jih pokrajine, vendar pa ne po materinskem jeziku večine prebivalstva teh mest in neagrarnih občin; v takih primerih se mora etnična grupa večine prebivalstva pokrajine boriti z velikimi težavami, da bi se v svojem socialnem in kulturnem življenju dvignila nad raven naroda kmetov.

Če pa opazujemo iste probleme s stališča položaja v začetku XX. stoletja, se slika popolnoma spremeni. Volilni sistem v Cislitvaniji se mora spremeniti pod pritiskom novih ljudskih gibanj v duhu demokratizacije, čeprav ta proces ni dovršen. Volilni sistem na Ogrskem ostane v bistvu isti (z izjemo delne reforme na Hrvaškem), toda zahteva po splošni volilni pravici povzroča zelo težke politične krize. Politične stranke in koalicije političnih strank, ki so imele vpliv v času nastanka dualizma in ki so igrale vlogo v dobi relativne stabilizacije, so postale zelo slabe ali so pa celo izginile. Nemški nacionalizem, ki je zanj obstoj Avstrije samo sredstvo za to, da bi dosegel svoje lastne cilje, je zmagal nad nemško-avstrijskim liberalizmom. Koalicija med različnimi slovanskimi strankami in med nemškimi konservativci in klerikalci je prenehala obstajati v času Badenijeve krize. Madžarska produalistična stranka še obstoji, vendar jo pa ogrožajo na eni strani gibanje za neodvisnost, na drugi strani gibanja delavcev in madžarskega agrarnega prebivalstva, ki zahtevajo demokratizacijo Ogrske (splošno volilno pravico, agrarno reformo itd.), končno pa tudi gibanja nemadžarskih narodov, ki postajajo kljub vsemu vedno bolj močna. Pri vseh narodih ugotavljamo nastajanje novih gibanj, ki se tudi v primeru, da niso socialistična, bolj opirajo na množice kot pa na stare politične stranke. Ne more se trditi, da je večina teh gibanj že od svojega začetka nasprotna obstoju monarhije; gotovo pa je, da postanejo od pojava teh gibanj nacionalni konflikti še bolj ostri; v Cislitvaniji od leta 1897 parlamentarizem skoraj ne funkcioniira več. Novi internacionalizem delavskega razreda, ki je tako različen od prednacionalizma stare monarhije, je ločen po socialnem prepadu od tistih, ki so na oblasti. V meddržavnih odnosih dobe imperalizma postane antanta protiutež trozvezi in Italija malo siguren člen trozveze. Tip panslavizma, ki je imel simpatije za carsko Rusijo, je obstajal pri Slovanih monarhije v drugi polovici XIX. stoletja, vendar se je pa zelo pretiraval njegov pomen; vtis ruske revolucije leta 1905 na te Slované je pa mnogo bolj važno dejstvo.

Kljub vsem tem spremembam ima pa dualizem še vedno svoje pristaše. Franc Jožef je odklanjal do svoje smrti vsako debato o kaki drugačni organizaciji monarhije; ni si mogel zamisliti vlade Ogrske, ki bi ne bila v rokah plemstva; rezultati krize, ki je nastala na Ogrskem leta 1905, so dokazali, da je solidarnost med dinastijo in vladajočimi madžarskimi razredi močnejša kakor pa vse ideje o sodelovanju dinastije s silami demokracije in nemadžarskimi narodi. Dualizem ima svoje pristaše v dunajskem liberalizmu in visoki birokraciji, prav tako pa tudi

v že omenjeni madžarski produalistični stranki. Na vse te sile so gledali kot na ovire vsi tisti, ki so želeli rešiti monarhijo z drugačno organizacijo.

Padec dualizma historično sovпада z razpadom monarhije. Teoretično je pa mogoče diskutirati o drugih možnostih. Načrtov, ki so obsodili dualizem, ki pa niso bili načelno proti obstoju monarhije, ni manjkalo; nastaja pa vprašanje, kakšne bi bile sile, ki bi podpirale take projekte, in kakšne sile bi jim nasprotovale. Tu je omeniti najprej velikoavstrijsko idejo, ki ima pred očmi novo unitaristično monarhijo, kjer bi igral v bistvu nemški element glavno vlogo, čeprav bi bilo potrebno dati nekaj koncesij tudi drugim. Po vsenemških projektih bi monarhija, organizirana na tej podlagi — po drugih vsenemških projektih pa monarhija, ki bi ostala dualistična — postala satelit Nemčije. Na drugi strani so pa na Ogrskem zelo močne sile, ki se zavzemajo za personalno unijo. Neoslavizem slovanskih liberalcev pa nasprotuje predvsem zavezi Avstro-Ogrske z Nemčijo in se zavzema za zблиžanje monarhije z Rusijo in antanto. Omeniti je mogoče še trializem in načrte federacije etničnih enot. Jasno je, da obstoje med temi projekti ogromne razlike in mogoče si je predstavljati, kakšne še bolj ostre konflikte bi povzročili poskusi izvedbe vsakega od teh projektov. To nas potrjuje v prepričanju, da v tej dobi ni bila več mogoča rešitev, ki bi ohranila obstoj monarhije. Celo uvedba dualizma ni bila odločilna napaka; bila je le realistično dejanje, ki je zagotovilo moč monarhije za določeno razdobje za ceno, da komprimira njeno bodočnost. Zgodovinarji, ki iščejo globlje vzroke propada monarhije, imajo prav, če študirajo predvsem dobo pred revolucijo leta 1848 in dobo same revolucije 1848/49, tj. začetek razdobja, v katerem je obstoj monarhije postal anahronizem.